

DOI: 10.7596/taksad.v4i3.485

Müstakimzâde'ye Göre Nakşbendiyye'nin Bilinmeyen On İkinci Esası

Uğur İncebilir¹

Öz

Hâcegân-Nakşbendiyye tarîkinde kelimât-ı kudsiyye ismiyle bilinen on bir esas vardır. Ancak 18. asırda yaşamış olan Hâcegân-Nakşbendiyye-Müceddidiyye meşâyihından Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi (1131-1202/1719-1788), mezkûr tarikatteki on bir esasa ilaveten bir esasın daha olduğundan bahseder ki ıstılah olarak olmasa da müstakil bir esas olarak kullanımına ilk kez Müstakimzâde'de tesadüf etmekteyiz. Kendisi de zaten bu esasın pek bilinmediğini belirtmekte, bir eserinde derkenar olarak düştüğü notta “bu cerideye münhasır gibidir” ifadesiyle tasrih etmektedir. Bu makalemizde Müstakimzâde'nin eserlerinde geçtiği hâli merkez alınarak kelimât-ı kudsiye tarif edilip akabinde bahsi geçen on ikinci esas ile ilgili ona ait söz ve görüşler ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için farklı kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, Hâcegân, Nakşbendiyye, Müceddidiyye, On İkinci Esas, Kelimât-ı Kudsiyye.

¹ ugurincebilir@hotmail.com

The Unknown Twelfth Principle of Naqshibandiyya

According to Mustaqeemzadah

Abstract

There are eleven principles in Hâcegan-Naqshibandiyya tariq that are known as “kalimat el-qudsiyya” (the divine words). However Mustaqeemzade Suleiman Sadeddin Effendi, one of the shaykhs of Hâcegan-Naqshibandiyya-Mujaddidiyya tariq, mentions another principle which differs from the eleven principles of the above-cited tariq. This is the first time for us to come accross such a principle mentioned, maybe not as a technical term but as an independent principle. As a matter of fact he indicates that this is not a well-known principle by noting down in one of his work saying that “it seems exclusive for this work”. In this article, “kalimat al-qudsiyya” (the divine words) based on the work of Mustaqeemzade will be described and additionally his statements and views regarding the previously mentioned twelfth principle will be introduced. Besides, different sources were used to make the topic better understood.

Keywords: Mustaqeemzadah Suleiman Sadeddin Effendi, Naqshibandiyya, Hâcegan, Mujaddidiyya, Twelfth Principle, Kalimat al-Qudsiyya.

Giriş

Silsilesi, sahâbe-i kirâm arasında Sıddîk-ı Ekber lakabına sahip Hz. Ebû Bekr’e vasıl olan Nakşbendiyye, silsilenin diğér meşâyihına nazaran daha ön planda yer alan Abdulhâlık Gücdüvânî (ö. 615/1218) hazretlerine nisbetle Hâcegân² tarîki olarak da bilinegelmiştir.

² Nakşbendiyye tarikatının zaman içerisinde birçok isim ile anıldığı görülmüştür: Abdulhâlık Gücdüvânî’ye nisbetle hâce/hoca kelimesinin çoğulu olan “Hâcegân” ile isimlendirilmiştir ki bâtnî ilimleri tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerle setrederek talim ve tedrise önem vermesi bu isimlendirmeye sebep olmuştur. Hatta bu tedris edilen ilimlere Nakşbendiyye’nin hatm-i Hâcegân ismiyle bilinen zikri de dâhildir ki bu isimlendirme de yine Abdulhâlık Gücdüvânî’nin tedris etmesinden dolayı ona nisbetledir. Bkz. Müstakimzâde Süleymân Sa’deddîn, *Akâdetü’s-süfiyye*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 1684, vr. 54a, 54b; a. mlf., “Mukaddime”, *Mektûbât Tercemesi* (çev. Müstakimzâde Süleymân Sa’deddîn Efendi), İstanbul: el-Mektebetü’l-Mahmûdiyye, 1933, s. 5, 6.

Hâce Ali Râmitenî’ye nisbetle onun lakabı olan “Azîzân” ile; Şâh-ı Nakşbend’e nisbetle “Nakşbendiyye” ile isimlendirilmiştir. Nakış bağlayıcı anlamına gelen “nakşbend” kelimesi ile isimlendirilmesi bu tarîkteki kimselerin gönül levhalarına İlâhî muhabbet nakşedilmesinden ve kalbi kesafetinden sıyrıp Allah ismi ile mücella kılmalarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Şâh-ı Nakşbend’in kendi zamanında “büyük” anlamına gelen “Büzürg” lakabı ile anılması, bu tarîke Büzürgân; Abdulhâlık Gücdüvânî’nin Hızır (a.s.)’dan zikr-i hafîyi taallüm etmesi ve silsiledeki birkaç meşâyihın daha kendinden önce yaşamış olan şeyhlerin ruhanîyetinden

Hâcegân-Nakşbendiyye meşâyihî, Hz. Ebû Bekr'in meşrebi üzere sahv, melâmet ve temkini düstur edinerek her devirde bâ-şer' olarak şöhret bulmuştur. Bu tarîkin meşâyihından birisi de Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi'dir.³ Ona göre Nakşbendiyye tarikatine mensup sûfîler, her işlerine şeriat kapısından girdiklerinden, bu tarikatten sûfiyenin şatahat kabilinden sözleri dahi pek işitilmemiş ve böylece zâhir erbabı nazarında bile seçkin ve saygın bir konumda olmuşlardır.⁴ Müstakimzâde'nin sürekli "Sıddîkiyye-i sâdîkiyye" ismiyle vurgu yaptığı bu taife, ona göre, müntesiplerinin dış görünüşlerine fazla önem vermemiş, kimi tarikat ehlinin yaptığı gibi, özel kıyafet ve merasim araçlarını tedarik etme yoluna gitmemiştir. Bunun yerine, diğer tarikatlere nazaran, sîretlerini terbiyeye daha fazla önem vererek, sûretlerinin ön plana geçmesini engellemeye azamî gayret gösterip azimeti, Hakk'a ermek için ana yol yapmışlardır.⁵ Bu hususu da Müstakimzâde, ifadelerindeki en bariz şekliyle, kişinin hırka, seccade ve merasim ile sûfî olamayacağını vurgulayarak belirtir.⁶

Müstakimzâde, kendisinin aynı zamanda Kâdiriyye, Halvetiyye ve Şâziliyye gibi birkaç tarikatten daha icazeti olmasına⁷ rağmen, tıpkı şeyhi Mehmed Emin Tokâdî (ö. 1158/1745) hazretleri gibi Hâcegân yoluna ayrı bir önem atfetmiştir. Mehmed Emin Tokâdî hazretleri birçok tarikatten icazetli olmakla⁸ beraber Müstakimzâde'nin "Halvetiyye ile tarîkimizin farkı nedir" sorusuna cevap verirken "*Bizim tarîkimiz Hâcegân mesleğidir, letâif-i hamse ile Bekriyye ve Aleviyye'yi cem'a mâliklerdir*"⁹ ifadesini kullanmıştır. Bu belirtilen hususun en bariz delili de yine Müstakimzâde'nin kendi ifadeleri olmaktadır. Kendisi, hemen her ilgili kaynakta rastlanılabilecek, bu yolun önemine dair mâlum olan şu cümleyi ilam eder: "*Bunların bidâyetleri cümle-i turuk-ı sâirenin nihâyetleridir.*"¹⁰ Ve sonra nev-i şahsına münhasır üslubuyla ekler:

"Pes, aslâ ve kat'â belki zerretün mimmâ havâtır ola, huzûra müzâhim olmaz.

Ve onların nihâyetleri şuhûd-ı Hak'ta devâm-ı istiğrâk ile ittifaftır ki onlara hâl

istifade etmelerinden dolayı da "Üveysiyân" denilmesine sebep olmuştur. Bkz. Müstakimzâde, "Mukaddime", a.g.e., s. 5-7.

³ Müstakimzâde'nin -silsile kısmında birtakım eksikler olmakla birlikte- hayatı ve eserleri hakkında günümüze kadar yapılmış ve genellikle de temel referans olarak kullanılan en ciddi iki araştırma için: İbnülemîn Mahmud Kemâl [İnal], "Müstakimzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi", *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 3-85. Ayrıca bkz. Osmânzâde Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz), Kitabevi Yayınları, c. II, s. 84-102.

⁴ Müstakimzâde, *Şerî'at-i Tarîkat*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625, vr. 54b, 55a.

⁵ Müstakimzâde, a.g.e., vr. 58b.

⁶ Müstakimzâde, "Mukaddime", a.g.e., s. 12.

⁷ Müstakimzâde, Şam/Dımaşk müftüsünün bir eserine yazdığı takrizde mensup olduğu tarikatleri şöyle vermektedir: "...Müstakimzâde el-Hanefî el-İstanbulî en-Nakşbendî el-Kâdirî el-Halvetî eş-Şâzîlî..." İbnülemîn, a.g.m., s. 8.

⁸ Halil İbrahim Şimşek, *Mehmed Emîn-i Tokâdî/Hayatı ve Risaleleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005, s. 25-29.

⁹ Müstakimzâde, *Tuhfetü'l-merâm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625, vr. 149b. Benzer ifadeler için bkz. Müstakimzâde, a.g.e., vr. 150a, 151a.

¹⁰ Müstakimzâde, *Şerî'at-i Tarîkat*, vr. 55a.

olup mâsivâya şu'uru olmaz. رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ [“Nice erler ki ne ticaret ne bey’ kendilerini zikrullahtan... alıkoymaz.” (24/Nûr, 37)] âyet-i kerimesi böyle olan kümmelîn hakkındadır ki kat’-ı ta’alluk-ı kalbî kendilerde vasf-ı cibillî rütbesine vara.”¹¹

Hız. Ebû Bekir hicret esnasında Hız. Peygamber’e refakat etme şerefine nail olmuştur. Yolda giderken uğradıkları Sevr mağarasında Hız. Peygamber ile aralarında üç gün üç gecelik hâssü’l-hâs bir sohbet vuku bulmuştur. Bu sohbet esnasında Resûl-i Ekrem Hız. Ebû Bekr’e dizdize zikir telkin etmiştir. Bu zikirde gizli, sessiz zikir olmakla birlikte ıstılahta zikir-i hufye diye şayi olmuştur. Hâcegan yolunun meşayihü da buradaki üç gün üç gecelik hâssü’l-hâs sohbe çok önem atfetmişler ve bu yolun ehemmiyetini izah ederken öncelikle bunu zikretmişlerdir.¹² Sevr mağarasındaki zikir telkini *müselâsen ve üzerinde ittîfak edilen rivayetler yolu ile Hâcegân tarîkine ulaşmıştır.*¹³ Yine sahabe yolu olması hasebiyle, silsilesindeki şeyh efendiler tarafından, bu tarîkin sohbet üzerine müesses olduğu ilam edilmiştir.¹⁴

Genel kabule göre ilk sekizini Abdulhâlık Gücdüvânî hazretlerinin, son üçünü de Bahâeddîn Nakşbend (ö. 791/1389) hazretlerinin vaz’ ettiği anlatılan on bir esas vardır ki ismine “kelimât-ı kudsiyye” denmiştir.¹⁵ Her ne kadar vukûf-ı adedî gibi, Bahâeddin Şâh-ı Nakşbend’in vaz’ ettiği söylenen esas, son üç kaide arasında yer alsa da, öncesinde Abdulhâlık Gücdüvânî hazretlerine Hızır (a.s.)’ın habs-i nefes usûlü ile vukûf-ı adedîyi talim ettiği de söylenir.¹⁶ Ancak tarihî bir mesele bahis mevzuu olduğunda, kesin kanaatlerin yanında ihtimallere de yer vermenin daha doğru olacağını düşünerek, son üç esas Şâh-ı Nakşbend hazretlerine nisbet edenlerin kastının, onun *ıstılâhî* olarak vaz’ ettiği yönünde olabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

¹¹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55a.

¹² Müstakimzâde, *Akîdetü’s-sûfiyye*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 1684, vr. 46a.

¹³ Müstakimzâde, *Risâle-i Hüsnü’-ı-takvîm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Halet Efendi 405, vr. 60b; Müstakimzâde, “Mukaddime”, *a.g.e.*, s. 9.

¹⁴ Müstakimzâde, *Şerî’at-i Tarîkat*, vr. 54b.

¹⁵ Hamid Algar, “Bahâeddin Nakşibend”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, IV, s. 458; a. mlf., “Abdülhâlık Gücdüvânî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, s. 170; a. mlf., “Hâcegân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, s. 431; Necdet Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, s. 342; a. mlf., *Bahâeddin Nakşbend-Hayati, Görüşleri, Tarîkatı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007, s. 334-338.

¹⁶ Tosun, *a.g.e.*, s. 334, 335.

A) Kelimât-ı Kudsiyye¹⁷

Her şeyden önce şunu belirtmemizde fayda vardır ki bu makale boyunca istilahlara ve/veya esaslar için tercih edilen *vaz'* etme, fiil olarak, Müstakimzâde'nin metinlerinden anlaşıldığı şekliyle kullanılmaya özen gösterilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Müstakimzâde merhum bu istilahlara/esasları izah ederken, bunların *müselâsen ve üzerinde ittifak edilmiş rivayetlerle* Peygamber (s.a.s.)'in Hz. Ebû Bekr-i Sıddîk Efendimiz'e bıraktığı mirasın Hâcegân tarîkindeki devamı olduğunu vurgular. O yüzden bu “*vaz'* etme” fiilinin, mâna olarak değil, fakat “o mânayı istilâhî bir kelime olarak ortaya koyma” şeklinde kullanıldığı dikkate alınmalıdır.

Bu tarîkin erbabının huzûruna havâtırın zerre miktar zahmet çekirtmeyeceğini söyleyen Müstakimzâde, bu hâli kelimât-ı kudsiyye denen on iki esas veya vasıf ile tahsil ettiklerini belirtir. Bilinenden farklı olarak Müstakimzâde kelimât-ı kudsiyyeyi şöyle sıralar: “[1]*hûş der-dem*, [2]*nazar ber-kadem*, [3]*sefer der-vatan*, [4]*halvet der-encümen*, [5]*yâd-kerd*, [6]*bâz-geşt*, [7]*nigâh-daşt*, [8]*yâd-daşt*, [9]*vukûf-ı zamânî*, [10]*vukûf-ı adedî*, [11]*vukûf-ı kalbî*, [12]*çille-i havâtır*.”¹⁸ Mehmed Emin Tokâdî hazretleri, talibe zikr-i Celâle'de¹⁹ iken öncelikle şu dört esasın öğretilmesi (talim) gerektiğini belirtir; *hûş der-dem*, *nazar ber-kadem*, *sefer der-vatan* ve *halvet der-encümen*. Diğerlerini ise talibin sülûk esnasında anlayacağını (tefhim) söyler.²⁰

1. *Hûş der-dem*²¹:

Sâlikin her bir nefesinde aklına nefsi üzerinde hâkimiyet kurdurarak gaflet ile yapılan zikirten kurtulmaya çalışmasıdır.²² Ancak burada her bir nefeste gafleti terk etmekle kasıt,

¹⁷ Sıralama, Müstakimzâde'nin *Şerî'at-ı Tarîkat* isimli eserindeki gibi yapılarak, yalnızca birbiriyle irtibatlı olduğu için *nazar ber-kadem* esas *çille-i havâtır*dan bir önceye bırakılmıştır. Ayrıca bu sayılan terkiplerin bu hâlleriyle, artık *yalnızca* istilah olarak da kullanıldığı göz önünde bulundurularak “*çille-i havâtır*” dışındaki esasların lügat değil yalnızca istilah mânaları üzerinde durulacaktır.

¹⁸ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55a.

¹⁹ Müstakimzâde'ye göre, zikr-i Celâle'den kasıt ism-i âzam olarak bilinen “Allah” ismini zikretmektir ki onun celâlet şanı “Hâlbuki Allah'ındır en güzel isimler (Esmâ-i Hüsnâ). Onun için siz O'na onlarla çağırın ve O'nun isimlerinde sapıklık eden mühlidleri bırakın, yarın onlar yaptıklarının cezasını çekecekler” mealindeki âyet-i kerîmenin (7/Âraf, 180) bildirdiğini belirtir. Bkz. Müstakimzâde, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtihâ*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625, vr. 7a. Âyet-i kerîmenin bu şekildeki mealini için bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, tarihsiz: [1971?], c. IV, s. 2320.

²⁰ Halil İbrahim Şimşek, “Mehmed Emin Tokâdî'nin Tuhfetü't-tullâb li Hidâyeti'l-ahbâb Risalesinin Karşılaştırmalı Neşri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, İstanbul: 2007, sy. 18, s. 270.

²¹ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendîyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 335.

²² Müstakimzâde, *Şerî'at-ı Tarîkat*, vr. 55a; Mevlânâ Safiyüddîn Ali, *Reşehât Aynü'l-hayât*, [çev. Mehmed Mâruf İbn Muhammed Şerîf el-Abbâsî], İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1291, s. 33; Muhyî-i Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî/Reşehât-ı Aynü'l-hayât Tercümesi* (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye

hem alınan hem verilen nefestir.²³ Hatta iki nefes arasında âgâh olmayıp bu hâle gücü yetmeyişi “bu kimesne nefesini zâyi’ eylemiş, tarîk-ı muhâfazadan âgâh değil” diye vasfederler imiş.²⁴ Bu sebepten ârifler de her nefeste iki kez bayram etmek gerektiğini belirtirler.²⁵ Abdullah İlâhî’nin (ö. 896/1491) talimine göre, bir hâtır kalpte üç nefes kalsa feyzin kesilmesine sebep olur.²⁶ Kübreviyye’den bazı meşâyîha göre de; her nefes, Hüviyyet’e işaret eden *hâ* [هـ] ile zaten zikreder. Bu yüzden kişi, nefesinin bu zikrinden âgâh değil ise, nefesine vukûfu olmayan bir gafildir.²⁷

Bu düstur sâlik için, başlangıçta tekellüf ile olurken devam ettikçe nihayetinde sâlik, tekellüften kurtulup uykusunda dahi kalb zikri yapar hâle gelir.²⁸ Bu şekilde nefeslerini hıfz etmek huzûra sebeptir ki huzûr da bu tarîkte rûkn-i âzam olarak bilinmektedir.²⁹ “*Her nefeste Allah adın de müdâm*” *Mevlîd-i Şerîf* mısraı da bu esası izah eder.³⁰

Ayrıca Müstakimzâde bu esasın ilm-i hakâik veçhesini de Molla Câmî (ö. 898/1492) hazretlerinin, *Reşehât*’ta verilen tercümesi:

“*He [هـ], gayb-ı Hüviyyet oldu ey harf-şinâs,
Enfâsa kamu harf olmuştur esâs,
Ve ol harften âgâh olunuz her demde,
Bir harf dedim anla eğer var ise pâs.*”³¹

şeklinde olan bir rubâisini istişhad ederek şu şekilde açıklar:

“Bu mefhûm-ı rubâ’î istulâh-ı kibârda lâ-ta’ayyünü i’tibâriyle Zât-ı Hak te’âlâdan ibârettir. Ya’ni şart-ı itlâk-ı hakîkî ki mukayyed olmaya ki bu mertebeye ilm ü idrâkin itlâk ile ta’alluku mümkün değildir. Zîrâ ilm-i halka nazaran bu haysiyyet mechûl-i mutlaktır, dediler.”³²

Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014, s. 143; Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü/İstulâhât-ı İnsân-ı Kâmil* (haz. İhsan Kara), İstanbul: İnsan Yayınları, 2013, s. 1237; Engin Bedir, *Köstendilli Süleyman Şeyhî’nin “Lemeât-ı Nakşebend” Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, Konya: Selçuk Üniversitesi SBSE, 2010, neşredilmemiş yüksek lisans tezi, s. 242.

²³ Mustafa Fevzi b. Numan Efendi şiir olarak bunu şu şekilde ifade eder:

“*Her nefeste gafleti terk eylesin
Gaflet üzre almasın, hem vermesin.*”

Mustafa Fevzi Efendi, *Kitâb-ı Ziyâiyye/İsbâtü’l-mesâlik* (haz. Fatih Yıldız), Konya: Ensar Yayıncılık, 2011, s. 159.

²⁴ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55a.

²⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu’l-hitâb*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1256, s. 267.

²⁶ Abdurrezzak Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi/Molla Abdullah İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012, s. 364.

²⁷ Müstakimzâde, *Tefsîru Sûreti’l-Fâtihâ*, vr. 6b.

²⁸ Müstakimzâde, *Şerî’at-ı Tarîkat*, vr. 55a.

²⁹ Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü’l-evliyâ/Sâdât-ı Nakşebendiyye*, İstanbul: 1318, s. 21.

³⁰ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55a.

³¹ Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 34.

³² Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55a.

2. *Nazar ber-kadem*³³:

Sâlikin âfâk ile ilgisinin olmaması için³⁴ nazarını kademine, yani ayağını basacağı yere teksif etmesidir.³⁵ Müstakimzâde merhum *fakîhu fi'd-dîn* bir âlim olduğu içindir ki bu esası, namazda kalbin dağınık bir hâlde bulunmaması gerektiğini belirten İmâm-ı Âzam'ın kavli üzere izah eder. Nasıl ki namazda kalbin tefrikadan kurtulup cem'iyeti için gözün, secde mahalline teksifi gerekir, bunun gibi sâlikin de her dem kalbinin cem'iyeti için nazarını kademine teksif etmesi gerekir.³⁶ *Gülistân* şairi bu esasla ilgili Lokman (a.s.)'in şu izahını nakleder: “Hikmeti a'mâdan istifâde eyledim. Zîrâ nâ-bînâ nazar-ı asâ ile mevzi'-i kademi görmedikçe pâ-nihâde olmaz.”³⁷

Bu düstur için genellikle şu vecize dile getirilir: *Edebü'l-müsâfirîn en lâ yücâvizü hemmühû kademehû*: “Müsâfirin edebi oldur ki kasdını kademinden tecâvüz etmeye. Her ne yerde ki kalbi tevakkuf eder, menzili oldur.”³⁸ buyrulmuştur ki sâlik, bu dünyada misafir olduğundan dolayı, himmeti kademini aşmamasını edeb edinmesi gerekir. Lakin bu izahtan sâlikin himmetini kısa tutması anlaşılmalıdır. Bilakis, Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) bildirdiğine göre; istikamet üzere olan sâlikin vasfı, himmetini kısa tutmayarak, maksadına ulaşmadan önce azmine herhangi bir fütur getirmemesidir.³⁹ Yani himmet sahibi sâlik, hakikat mertebesine erinceye kadar her erdiğinden de geçmesi gerekir.⁴⁰

Mevlânâ Câmî, Şâh-ı Nakşibend hazretlerinin vafasını, Mehmed Mâruf Efendi tercümesiyle manzumen şöyle dile getirir:

*“Bir nefes gafllet ile olmaz idi
Nazarından kademi kalmaz idi
Kendiden seyr ü sefer kıldığı dem*

³³ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 335, 336.

³⁴ Hocazâde, *a.g.e.*, s. 21.

³⁵ S. Rasim, *a.g.e.*, s. 1221.

³⁶ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55b.

Ayrıca Müstakimzâde, Muhammed Mâsum (ö. 1079/1688) hazretlerinin *Mektûbât* tercümesine düştüğü derkenar notta da; nazarın rûkûda ele, secdede burnun iki yanına ve oturuşta da dize olması gerektiğini belirterek, nazar ber-kademi yine benzer şekilde izah etmiştir. Bkz. Mustafa Demirci, *Müstakimzâde'nin Mektûbât-ı Muhammed Ma'sûm Tercümesi (Metin ve İnceleme)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, neşredilmemiş doktora tezi, s. 643.

³⁷ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55b.

³⁸ Abdurrahmân Câmî, *Nefâhâtü'l-üns min-hadarâti'l-kuds* (tercüme ve şerh: Lâmi'î Çelebî), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1270, s. 149.

³⁹ Müstakimzâde, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625, vr. 15a.

⁴⁰ İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ* (haz. Safi Arpağuş), İstanbul: Vefa Yayınları, 2008, s. 396.

*Gözü erdiği yere kordu kadem.*⁴¹

Hız. Peygamber (a.s.)'in miracı anlatılırken Burak'ın, nazarın ulaştığı son noktaya attığı adımdan bahsedilir. Bu kıt'anın son mısraından da anlaşılmalıdır ki bu düsturda miraca atıf vardır. *Reşehât* tercümesinde Mehmed Mâruf Efendi'nin "sâlikin varlık mesafelerini kat"⁴² ve Muhyî-i Gülşenî'nin de "himmeti kademi ne yere yetişir ise *Burak-vâr her hatvede orada buluna*"⁴³ demesi de bunu teyit etmektedir. Ayrıca Müstakimzâde merhum bunun sülûkta sürâte vesile olduğunu⁴⁴ izah etmektedir. Bu da sâlikin nazarını kademeine teksif etmesinden kastının, zâhirden bâtına giden bir yol olarak ilm-i hakâiktaki mevziini göstermektedir. Günümüzde neredeyse her hâliyle felsefî bir ıstılahı çağrıştırıyor olmasından dolayı, kayd-ı ihtirâzî ile bu izaha "metafizik yönü" de demek mümkündür. Yani varlık mesafelerini (mesâfât-ı hestî) sürâtle kat etmek mânâsına da gelir.⁴⁵ Son dönem Nakşbendî meşâyihından Mehmed Zâhid Kotku hazretleri de nazar ber-kademi, zâhiren dahi Hz. Peygamber (a.s.)'in sünneti olduğunu⁴⁶ belirtmekle birlikte, bâtınen de "sâlikin seyirindeki sürâte işaret vardır" sözüyle de yukarıdaki izahata işaret etmektedir.⁴⁷

3. *Sefer der-vatan*⁴⁸:

Sefer der-vatan, ölmeden evvel ölmeye de denilebilir.⁴⁹ Bu, zâhirî seferden ziyade bâtınî seferdir⁵⁰ ki sâlikin beşerî sıfatlarından melekî sıfatlara ve ahlâk-ı zemîmeden sıfât-ı hamîdeye intikalidir.⁵¹ Bu konuda zemmedilen habislikler arasında bid'atler de vardır ki bu bakımdan bu esas, "bid'atlerden kaçınarak sünneti icraya hicret etmektir" şeklinde de ifade edilmiştir.⁵² Zira habâsete, yani kötü sıfatlara sahip kimseler, zâhiren her nereye giderse gitsinler kötü sıfatlarından kurtulmayınca, onları da kendileriyle birlikte götürmüş

⁴¹ Müstakimzâde, *Şerî'at-i Tarikat*, vr. 55b; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 34, 35.

⁴² Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 34.

⁴³ Gülşenî, *a.g.e.*, s. 143. Bilhassa Muhyî-i Gülşenî'nin tercümesinden yaptığımız iktibasları günümüz imlâsına mümkün oldukça yaklaştırarak yazıyoruz. Yoksa eseri hazırlayanlar transkripsiyon işaretleriyle birlikte okunuşlarını yazıldığı şekliyle aktarmışlardır.

⁴⁴ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55b.

⁴⁵ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55b.

⁴⁶ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufî Ahlâk*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1981, c. II, s. 287; Mehmed Zahid Kotku, *Nefsî Terbiyesi*, İstanbul: Server İletişim, 2010, s. 351.

⁴⁷ Kotku, *a.g.e.*, s. 351.

⁴⁸ Algar, "Abdülhâlik Gucdüvânî", *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, "Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân", *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 336.

⁴⁹ M. Fevzi, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁰ el-İmâmu'r-Rabbânî Ahmed el-Fârûkî es-Sirhindî, *Mektûbât Tercemesi* (müt. Müstakimzâde Süleyman Sa'ddîn Efendi), İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1933, c. I, [Mektub No: 60], s. 66; Demirci, *a.g.e.*, s. 411; Gülşenî, *a.g.e.*, s. 143.

⁵¹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55b.

⁵² Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 55b.

olacaklardır.⁵³ Öyle ki Müstakimzâde'nin Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490) hazretlerinden naklen belirttiğine göre⁵⁴ bazen sûrî sefer, bahsi geçen mânevî sefere mâni dahi olur.⁵⁵ Bu yüzden Nakşbendiyye usûlünde âfâkî sefer mürşid-i kâmilî arayıp buluncaya kadardır.⁵⁶ Hatta sâlikin beldesinde bir mürşid-i kâmil-i mükemmil mevcut ise sâlik, muvakkaten yapılan bu seferden dahi müstağnidir.⁵⁷ Çünkü *hubbu'l-vatân mine'l-îmân* vefkince vatana vusulden sonra, eğer sefer olursa ancak vatandadır (der-vatan).⁵⁸

4. *Yâd-kerd*⁵⁹:

Dili kalp ile birlikte zikretmeye talimdir ki mürşidinin telkini ile sâlikin gözünü kapatıp dilini damağına yapıştırdıktan sonra zikri kalbine indirmeye çalışmasıdır.⁶⁰ Zira Esmâ-i Hüsnâ'dan herhangi bir isimde dil ile yapılan zikir, neticede o ismin harflerini telaffuzdan ibaret olmakla, kalp ile yapılan zikirde müsemmayı tefekkür ve harflerin mânasını tezekkür vardır.⁶¹ Bu usûlü kısaca anlatmak gerekirse zikirdeki (bir müddet için olan) tekellüften ibarettir⁶², demek gerekecektir.

Kalbin hakikati “müdrîke-i derrâkeden” ibarettir ki her tarafa cevelân eder. Zâhir ve bâtını dahi idrak eden o olmakla, bir göz açıp kapayınca kadarki sürede mâsivânın tamamını “tayy ü sefer eylemek ona âsândır.” İşte bu sebepten ötürü böyle bir kuvveye sahip kalbi, mâsivâdan arındırmak gerektir ki esas maksadına göre işler hâle gelsin. Bu hâlet de az bir zamanda az bir himmetle elde edilen bir devlettir.⁶³

5. *Bâz-geş*⁶⁴:

Zâkirin her an dili ile zikredip akabinde de kalbi ile: “*Îlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî*” demesidir.⁶⁵ Yani zikir esnasında sâlikin Cânib-i Hakk'a olan müracaatıdır⁶⁶ ki

⁵³ S. Rasim, *a.g.e.*, s. 621; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁴ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a.

⁵⁵ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a; Bedir, *a.g.e.*, s. 222.

⁵⁶ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁷ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a.

Yalnızca Nakşbendiyye'de değil, birçok tarikatte de böyledir. İsmail Ankaravî hazretleri de Mevleviyye erkân ve âdâbını anlattığı eserinde, sâlikin seferden maksadının ehullahı bulmak olduğunu ve erişince de artık seyahatin ona yasak olduğunu bildirir. Bkz. Ankaravî, *a.g.e.*, s. 95, 96.

⁵⁸ Rabbânî, *a.g.e.*, c. I, [Mektub No: 78], s. 77.

⁵⁹ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 337.

⁶⁰ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 37; Gülşenî, *a.g.e.*, s. 144.

⁶¹ Bedir, *a.g.e.*, s. 223.

⁶² S. Rasim, *a.g.e.*, s. 1259.

⁶³ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a, 56b.

⁶⁴ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 337.

Müstakimzâde'nin Türkçesiyle “Yâ Rabbi benim maksûdum sensin ve matlûbum rızâ-yı şerîfindir” demektir. Müstakimzâde bu esası, Hz. Peygamber (a.s.) tarafından hicret esnasında mağarada iken yalnız kaldıklarında, dizdize Hz. Ebû Bekr'e talim ettiğini ve bunun da müselsel ve üzerinde ittifak edilmiş rivayetler yolu ile diğer Nakşebendî meşâyihî tarafından tevarüs edildiğini belirtir.⁶⁷

Sâlikin önceleri mâsivâdan tamamıyla rücû etmeye gücü yetmeyip bunda kendisini sâdık bulmayabilir. Ancak Müstakimzade'ye göre sıdka erişmek için aynı hâl üzere devam ederek gayret göstermelidir⁶⁸ ki sıdkın eseri kendisinde tedricî olarak zuhûr etsin.⁶⁹ Sûfiyyenin büyüklerinden birisi, başlarda kendisinde bu sıdkı bulamayınca mürşidine müracaat ettiğinde: “*Âb-ı engûr hum içre durarak bâde olur* mefhûmunca iştigâl seni derece-i hâle resîde eder” cevabını almıştır.⁷⁰ Müstakimzâde merhum, burada, tercümesini yaptığı İmâm-ı Rabbânî (ö. 1034/1634) hazretlerinin *Mektûbât*'ına telmihte bulunarak, onun şu müjdesini aktarır: “Hâcegân mesleğinin taklidi ile dahi mukayyet olan kimsenin âkîbetinde yine Mukallibü'l-kulûb yardımıyla sıdka tahavvülü gerçekleşir, diye ümit edilir.”⁷¹

6. *Nigâh-daşt*⁷²:

Kalbi havâtırdan koruyarak⁷³ zikre müdavim ve mülazim olmaktır.⁷⁴ Zikirden sonra İlâhî tecellilerden her ne ki verilirse onu kalbe yerleştirmek ve daim olmasına gayret göstermektir.⁷⁵ Müstakimzâde'ye göre mütehayyile kuvvesini kendi amelinden azlederek havâtır hücumunda muhafaza etmektir ki “bu hâl üzere nefy-i havâtır ile nîm-sâ'at dahi sebât emr-i azîmdir”⁷⁶ buyrulmuştur. Yani bahsedilen hâl üzere az bir müddet dahi sebat etmek çok zor olduğu gibi, bir o kadar da önemli bir haslettir. Bu esastan maksat, kişinin, Allah'ı sürekli zikretme melekesine ermesidir. Zikrin de devamlı bir hâl alması, kalbe gelen havâtırın nefyedilmesine bağlıdır.⁷⁷

⁶⁵ Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 39; Hocasâde, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁶ Bedir, *a.g.e.*, s. 223.

⁶⁷ Müstakimzâde, “Mukaddime”, *Mektûbât Tercemesi* (çev. Müstakimzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi), İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1933, s. 9.

⁶⁸ Gülşenî, *a.g.e.*, s. 145; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 39; S. Rasim, *a.g.e.*, s. 272.

⁶⁹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56b.

⁷⁰ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56b.

⁷¹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56b, 57a.

⁷² Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 337.

⁷³ Hocasâde, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁴ Bedir, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁵ Gülşenî, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁶ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 57a.

⁷⁷ Tek, *a.g.e.*, s. 219.

7. *Yâd-daşt*⁷⁸:

“Hak Te’âlâ’ya olan şuhûdun ve huzûrun devâmından ibârettir.”⁷⁹ Yani Hak Teâlâ’dan yana her daim âgâh olmaktır.⁸⁰ Diğer yedi şartın (halvet der-encümen ile birlikte) cümlesinden meram da budur,⁸¹ denilir. Bu hâl öyledir ki Zâtî muhabbetin vesilesiyle, Hakk’ın şuhûdunun kalbi istilasını müşâhededir. Müstakimzâde’nin bildirdiğine göre Ubeydullah Ahrâr hazretleri: “Yâd-daşt nigâh-daştın bi-lâ-nutk rüsûhudur” buyurmuştur.⁸² Yani nigâh-daştta kalbinin dahi zikir sesinden kurtulmuş olan sâlikte bu hâlin bir meleke hâline dönüşmesidir. Ayrıca İmâm-ı Rabbânî hazretleri de *yâd-kerd*in tarikat ve *yâd-daşt*ın ise hakikat mertebesinde olduğunu, çünkü hakikat mertebesinde tekellüften eser kalmayacağını beyan etmektedir.⁸³

Zikrin, devamlı bir hâl alması, sâlikin de daima zikretmesi için, hem lisan hem kalp ile zikretmekten, yalnızca kalp ile zikretmeye geçmesi, yani yâd-kerd’in tekellüfünden kurtulması gerekmektedir.⁸⁴ Üstelik kalp ile yapılan zikir huzûr-ı maallaha vesiledir. Nakşbendiyye meşâyihinin hadislerle ispat ettiğine göre, yalnızca kalp ile yapılan bu zikrin sırrına bazı melekler bile erişemez. Müstakimzâde’nin bildirdiğine göre Aliyyü’l-kârî de bu anlayışlarından dolayı onları, sûfiyyenin özü olarak niteler.⁸⁵ Yâd-kerd esasındaki tekellüf, yâd-daştta bu kez tersine döner. Sâlikin kalbinden havâtır öyle bir kaldırılmıştır ki sâlik, bu kez de tekellüf ile dahi havâtır kalbine getiremez hâle gelir.⁸⁶

8. *Vukûf-ı zamânî*⁸⁷:

Her demde sâlikin, hâline vâkıf olmasıdır ki hâli şükrü mü tevbe mi gerektirir, bilmesidir.⁸⁸ Şâh-ı Nakşbend hazretleri “Kabz hâlinde istiğfar ve bast hâlinde şükretmek vukûf-ı zamânîdir” buyurmuşlardır.⁸⁹ Sâlikin bu şekilde hâllerine vâkıf olması sülûkun

⁷⁸ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 338.

⁷⁹ S. Rasim, *a.g.e.*, s. 1259.

⁸⁰ Demirci, *a.g.e.*, s. 260; Hocasâde, *a.g.e.*, s. 24.

⁸¹ M. Fevzi, *a.g.e.*, s. 167.

⁸² Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 57a.

⁸³ Rabbânî, *a.g.e.*, c. I, [Mektub No: 60], s. 66.

⁸⁴ Demirci, *a.g.e.*, s. 251; Tek, *a.g.e.*, s. 219, 359.

⁸⁵ Müstakimzâde, *Tefsîru Sûreti’l-Fâtihâ*, vr. 4b.

⁸⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 260.

⁸⁷ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 338.

⁸⁸ Müstakimzâde, *Şerî’at-i Tarîkat*, vr. 57a ; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 41; S. Rasim, *a.g.e.*, s. 1221.

⁸⁹ Gülşenî, *a.g.e.*, s. 146.

şartlarından ve tarikat ehlinin lâzımesindedir.⁹⁰ Bu hâliyle bakılınca *ibnü'l-vakte* yakın bir ıstılahtır.

Müstakimzâde'nin “Hayf ol sūfiye ve belki vây ol mü'mine ki bu iki vaktine mâlik olmayıp gafletle geçire” dediği; seher ve akşam ile yatsı arasındaki vakitler hariç, zikre vakit tayin eylemek *tarikatin bid'at*ındendir ki bu, feyzin kesilmesine sebeptir. Yoksa el-hak her dem zikirle iştilgal etmek evlâdır.⁹¹

9. *Vukûf-ı adedi*⁹²:

Zikirde adede riayet⁹³ demek olan bu düstur, havâtır-ı müteferrikayı cem' eylemek mânâsındır.⁹⁴ Burada tek adet olan zikre riayet göstermek de kastedilir ki⁹⁵ üçten yirmi bire kadar olan sayılardır. Ayrıca Abdülhâlık Gücdüvânî hazretlerine *habs-i nefes* ile Hızır (a.s.)'ın bu tek adet olan zikri talim ettiği mâlumdur. Müstakimzade'nin belirttiğine göre bazı muhakkikler: “Habs-i nefes ile müddet-i hayâta imtidâd tahsîl olunur” demişlerdir.⁹⁶ Yani insanın habs-i nefes ile geçirdiği vakti ömrünü uzatır. Dikkat edilmesi gereken husus yalnızca sayı ile iştilgal değildir.⁹⁷ Hatta bazı meşâyih, sırf adet ile iştilgal olunur çekincesiyle tesbihin de zorunlu bir gereçmiş gibi algılanmamasını vurgulamışlardır.⁹⁸

10. *Vukûf-ı kalbi*⁹⁹:

Kalb-i sanevberîye, yani sadırdaki çam kozalağı şeklindeki kalbe teveccüh ederek basiret gözü ile kalbin hakikatine nazar edip durmaktır.¹⁰⁰ Sâlik her ne zaman ki dünyevî alaka ve muhabbeti derûnundan tamamıyla çıkarıp Hakk'ın dergâhına müteveccih olsa, ona

⁹⁰ Bedir, *a.g.e.*, s. 227.

⁹¹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 57b.

⁹² Algar, “Abdülhâlık Gücdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 338.

⁹³ Demirci, *a.g.e.*, s. 743; Hocaşâde, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁴ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 57b; Gülşenî, *a.g.e.*, s. 146.

⁹⁵ Demirci, *a.g.e.*, s. 637, 743.

⁹⁶ Müstakimzâde, *Şerh-i Dîvân-ı Aliyy-i'l-Murtazâ kerremallahu vecheh*, Bulak: 1255, s. 311.

⁹⁷ Müstakimzâde, *Şer'at-i Tarikat*, vr. 57b; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁸ Ayrıca Müstakimzâde vukûf-ı adedi için ilm-i hakâik veçhesinden şöyle bir izah da yapar: “Pes vukûf-ı adedi ma'lûm oldu ki tahkik-i ilm-i ledünnînin evvel-i merâtibidir ki Hâce-i Büzürg dahi böyle buyurur; İlm-i ledünnî, delâil-i akliyye-i icmâliyye ve şevâhid-i nakliyye-yi istidlâliyyeden ârif olduğu hâlde ehl-i kurba ta'lîm-i Rabbânî ve tefhîm-i Subhânîdir ki icmâl tafsîle tahavvül ile emel ve istidlâl keşfe tebeddül ile ekmele olur. وَعَلَّمَنَا مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا [18/Kehf, 65.] İlm-i yakînî ile farkı budur ki yakînî idrâk nûr-ı Zât ve sıfattan ibâret ve ledünnî sūy-i dil-cūy-i Hak'tan ta'lîm-i kelimât-ı mebânî ve ilhâm-ı netâyic-i me'âniden ibârettir.” Bkz. Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 58a.

⁹⁹ Algar, “Abdülhâlık Gücdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 338.

¹⁰⁰ Hocaşâde, *a.g.e.*, s. 26.

bu kez de bir başka yönde dünyevî alaka ve farklı bir mânevî muhabbet âriz olur. İşte o vakitte sâlik vukûf-ı kalbîye muhtaç olur.¹⁰¹ Böylece sûrî ve mânevî, Hak'tan gayrı hiçbir şey kalbde yer etmemesi için gayret gösterilir. Sâlikin mâsivâ endişesinden kendini tamamıyla kurtarması lazımdır ki bu hâl yâd-daştın tafsil edilmiş hâlidir.¹⁰²

11. *Halvet der-encümen*¹⁰³:

Şâh-ı Nakşbend hazretlerine “Sizin tarîkinizin binası ne üzerinedir?” diye sorulduğunda: “*Halvet der-encümen* (yani sohbet). Zâhirde halkla, bâtında Hak’la olasın” cevabını vermişlerdir.¹⁰⁴ Zira Müstakimzâde’ye göre dâimî yapılan halvette şöhret ve şöhrette de âfet vardır.¹⁰⁵ Ancak halkla beraber olmaktan kasıt ise ehl-i tarîk ile sohbet ve birlikteliktir.¹⁰⁶ Halvet der-encümen “meyhânede rindâne mest olmadan”, uzletini derûnunda tahkîk edip renksiz olmak mânasına Nakşbendiyye’nin nisbetinin zâhir olması demektir¹⁰⁷ ki bu şekilde anlaşılınca, bu esas, Nakşbendiyye’nin belki de melâmetiyye vasıflarının en barizidir. “*Derûnu âşinâ ol taşradan bîgâne sansınlar*” mısraı da halvet der-encümen esasını anlatmaktadır.¹⁰⁸

Şeyh-i Ekber (ö. 638/1240) de tüm bu vasıfları, kendisinin deyişiyle, fevkinde yalnızca nübüvvetin bulunduğu taife olan Melâmiyye için zikreder ve onların Ebû Bekr-i Sıddîk’ın kademi üzere olduklarını belirtir. Ayrıca Şeyh-i Ekber onların, kendilerini bu şekilde setrederek, halk içerisinde nişan ve alametten uzak olduklarından ötürü “Cibinliklerdeki mestur, mahsus hûriyan...”¹⁰⁹ mealindeki âyette (55/Rahmân, 72) geçen hûrileri bu taife ile tevil eder. Gayret-i İlâhî denilen bu haymeler de var oluş zaviyelerinde (zevâyâ-yı kevn) kurulmuştur.¹¹⁰

Nûr sûresinin 37. âyet-i kerîmesi genellikle bu düsturun neticesi için delil getirilir¹¹¹ ki merhum Elmalılı’nın verdiği meal şöyledir: “Nice erler ki ne ticaret ne bey’ kendilerini

¹⁰¹ Bedir, *a.g.e.*, s. 234.

¹⁰² Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 58a.

¹⁰³ Algar, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, XIV, s. 170; Tosun, “Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân”, *DİA*, XXXII, s. 342; a. mlf., *a.g.e.*, s. 336.

¹⁰⁴ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a; Müstakimzâde, “Mukaddime”, *a.g.e.*, s. 15; S. Rasim, *a.g.e.*, s. 475; Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 36; Gülşenî, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁰⁵ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a; Müstakimzâde, “Mukaddime”, *a.g.e.*, s. 15.

¹⁰⁶ Rabbânî, *a.g.e.*, c. I, [Mektub No: 265], s. 189.

¹⁰⁷ M. Fevzi, *a.g.e.*, s. 162, 163.

¹⁰⁸ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a.

¹⁰⁹ Yukarıdaki meal için bkz. Elmalılı, *a.g.e.*, c. VII, s. 4686.

¹¹⁰ Bursevî, *a.g.e.*, s. 342, 342.

¹¹¹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a; Tek, *a.g.e.*, s. 359.

zikkullahtan... alıkoymaz.”¹¹² Muhammed Mâsum (ö. 1079/1688) hazretleri de gerçekten mert diye anılmaya değer kimselerin bu âyetin tarif ettiği kesrette vahdetin şuhûduna ermiş olan halvet der-encümen esasına uyan kimseler olduğunu belirtir.¹¹³ Kesretin, velinin Allah ile halvetine hicap olmaması, halvetinin de kesrete mâni olmaması, onun kâmil bir veli olduğuna alamettir.¹¹⁴ Gerçek halvet de mâsivânın alaka ve irtibatından hâlî olmaktır.¹¹⁵ Bu sebepten Şeyh-i Ekber de halvet ehlinin tüm eşyayı ve ilmîni Hak'ta ve Hakk'ın ilminde ifnâ eylediklerinden dolayı ilm-i vâhid sahibi olduklarını belirtir¹¹⁶ ve böyle bir mertebe için de; “İnsan zâhirinde ve bâtınında İlâh'ından gayrı görmeyince halvet ona muhal olur”¹¹⁷ der.

Cemiyetin İslâm'da hayırlı olması ve zâhirî halvetin şöhret endişesinden taşınmasından dolayı bu esas, Hâcegân tarîkinde ayrı bir yere sahiptir. İmâm-ı Rabbânî'ye göre öyle vakitler olur ki zâhirî tefrika hatta müstahsendir. Zira halkın işlerini görmek ve düzeltmek için gereklidir. Ancak bâtınî tefrika bu tarikatte aslâ caiz değildir. Çünkü bâtın ancak Hak Teâlâ ile meşgul olmalıdır.¹¹⁸ Süleyman Sa'deddîn Efendi de İmâm-ı Rabbânî hazretleri gibi cemiyetten ve insanlarla birliktelikten kastın avâm-ı nâs ile birliktelik olmadığını vurgular. O hâlde cemiyet, sâlikî mâsivâdan uzaklaştıran ve derûnunda Allah'ı zikirden alıkoymayan cemiyettir. Nakşbendiyye sâlikinin de sürekli halvetin âfetlerinden korunabilmesi için bu cemiyete dâhil olması gerekir ki Müstakimzâde bu hususu şu beyitle veciz bir şekilde dile getirir:

Olma zen gibi mukîm-i hâne

*Merd isen sen de karış yârâne.*¹¹⁹

12. *Çille-i havâtır:*

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi, Nakşbendiyye'nin, yukarıda kısaca izahını yapmış olduğumuz on bir esasına ilave olarak “çille-i havâtır” isminde bir esasın daha olduğundan bahseder. Daha önce ıstılah olarak kullanıldığı anlaşılan “çille-i havâtır”ın, müstakîl bir esas olarak kullanımı ilk kez Müstakimzâde'de görülmektedir. Hatta kendisi de bu esasın pek bilinmediğini bir eserinin derkenarda, “Çille-i havâtır beyânı bu cerideye münhasır gibidir ki nâdir görülür”¹²⁰ ifadeleriyle anlatmaktadır. Makalenin esas olması

¹¹² Elmalılı, *a.g.e.*, c. V, s. 3515.

¹¹³ Demirci, *a.g.e.*, s. 302, 303.

¹¹⁴ Tek, *a.g.e.*, s. 352.

¹¹⁵ Bursevî, *a.g.e.*, s. 297.

¹¹⁶ Bursevî, *a.g.e.*, s. 298.

¹¹⁷ Ankaravî, *a.g.e.*, s. 279.

¹¹⁸ Rabbânî, *a.g.e.*, c. I, [Mektub No: 221], s. 145; Demirci, *a.g.e.*, s. 406.

¹¹⁹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 56a.

¹²⁰ Müstakimzâde, *a.g.e.*, vr. 58b.

bakımından, önce *çille* ve *havâtır* kelimelerinin lügat ve ıstılah mânaları verilip sonrasında da “çille-i havâtır” terkibi hakkındaki Müstakimzâde’nin açıklamaları sunulacaktır.

B) Çille ve Havâtır

Burhân-ı Katı mütercimi “çille” kelimesi için şu izahatı veriyor: “Üç manası var: 1. O ipliğe denir ki çulhalar işledikleri bezin arzından ziyade gelmekle onu işlemeyip parmaklarıyla kıvrıp bir tarafa salıverirler. 2. Yay kirişine denir. 3. Sufiyanın halvette çıkardıkları kırk güne denir. Bu üç manada tayinle Türkî de dahi müstameldir. Bez çilesi, yay çilesi, derviş çilesi tabir ederler.”¹²¹ Arapça *erba’in* karşılığı olarak kullanılan Farsça [ya da artık Türkçe] *çille/çile* sûfilerin kırk günlük halvetine denir. “Sırrı çoktur, takrîr-i lisân ve tahrîr-i beyâna gelmez; ancak keşfe muhtaçtır.”¹²² şeklindeki ifadeyle yalnızca ıstılah mânasını öğrenmekle değil, her *tasavvufî hâlde* olduğu gibi, zevk ile anlaşılabilmesine dair ihtarda bulunulmuştur.

“Bir nesne unutulduktan sonra derûna gelmek ma’nâsına”¹²³ olan hutûr ile müştak olan hâtır’ın cem’i olarak “İnsânın derûnuna lâyih olup cevelân eden şey’e denir, re’y ve fikr ve tedbîr ve vesvese gibi”¹²⁴ şeklinde lügat mânası verilmiştir ki ıstılah mânasına dahi pek yakındır. İkamet etmeksizin ve devamlı olmamak kaydıyla kalbe gelen hitaplardan ibaret olduğunu belirterek¹²⁵, “hâtır”ın ıstılâh mânasını veren Mustafa Rasim Efendi, cem’i olan “havâtır”ı da: “Efkârdan ibârettir. Ya’nî insânın kalbine gelen fikirlerdir”¹²⁶ şeklinde açıklamaktadır.

Havâtır dört çeşittir: Biri Hakkânî, mâsivâdan ârî fikirdir ki bunda mübtedî ile müntehînin durumu farklıdır. Bir diğeri nefsanîdir ki mübah olan şeylerle iştigaldir. Üçüncüsü ise ilhâmîdir; sâlik, ibadetler ve taatler ile lezzet bulur. Sonuncusu şeytânîdir ki haram olan şeylere iltifat ve meyil, onun emarelerindedir. Bu durumdaki sâlik, ehlullahın sözünü ehl-i rüsûmun sözlerine tercih etmelidir. Zira ehl-i rüsûm katında Hak gizlidir. Ancak ehlullah katında ise aynü’l-ıyândır. Bu sebeple Müstakimzâde “*Iyândır Hak, muvahhid çeşm-i dil ile*

¹²¹ Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı* (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, s. 144. [Bu lügatî hazırlayanların imlâsını aynıyla muhafaza ettik.] Ayrıca *Lügat-i Halîmî* müellifi de yukarıda verilen mânalardan “halvet” dışında, “semârug” isimindeki bir tür mantar ve “müddet-i nifâs” karşılığında da kullandığını bildirmektedir. Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî, *Lügat-i Halîmî* (haz. Adem Uzun), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, s. 137, 138.

¹²² S. Rasim, *a.g.e.*, s. 153, 154.

¹²³ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-muhît Tercümesi* (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013, c. II, s. 1913.

¹²⁴ M. Âsım, *a.g.e.*, c. II, s. 1912.

¹²⁵ S. Rasim, *a.g.e.*, s. 466.

¹²⁶ S. Rasim, *a.g.e.*, s. 490.

eder *seyrân*” denildiğini belirtmiştir.¹²⁷ Abdullah İlahî’nin belirttiğine göre, havâtırın yalnızca nefyedilmesinin faydası yoktur. Çeşitlerini bilerek, onları birbirinden temyiz edebilecek kabiliyete erişmek gerekir.¹²⁸

Hâcegân-Nakşendiyye Tarîkinin On İkinci Esası: *Çille-i Havâtır*

Terkibindeki kelimelerinin ayrı ayrı lügat ve ıstılah mânaları verilen **çille-i havâtır** için öncelikle Nakşendiyye tarîkinin Türkçe’deki ikisi tercüme ve biri telif olmak üzere üç metnine bakılacaktır. Bunlardan birisi Nakşendiyye tarikatının temel kaynaklarından olan *Reşehât*’ın Muhyî-i Gülşenî tarafından 1569’da yapılmış olan ve aynı zamanda Türkçe’deki ilk tercümesi olma özelliğini taşıyan *Reşehât-ı Muhyî Gülşenî*’dir. Diğeri ise yaklaşık on altı yıl sonra¹²⁹ Mehmed Mâruf Efendi tarafından yapılan tercümesidir ki diğere nisbetle daha meşhurdur. Telif eser olarak da Müstakimzâde ile muasır diyebileceğimiz Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi’nin (ö. 1235/1819?), Nakşendiyye ıstılahâtını açıkladığı metni olan *Leme’ât*’ıdır.

Her iki metinde de birbirinin hemen hemen aynısı diyebileceğimiz açıklamalar yapılmış olması hasebiyle Muhyî-i Gülşenî tercümesine nazaran daha meşhur olduğu için Mehmed Mâruf Efendi’nin *Reşehât* tercümesinin ilgili bölümü iktibas edilecektir. Mehmed Mâruf Efendi’nin *Reşehât Aynü’l-hayât* isimli tercümesinde **çille-i havâtır** için şu izah yapılmıştır:¹³⁰

¹²⁷ Müstakimzâde, *Akâdetü’s-süfîyye*, vr. 51a, 51b.

İsmail Hakkı Bursevî hazretleri, peygamberlerin şeytânî havâtırdan masum olup onlarda üç havâtır olduğunu söyler: Bursevî, *a.g.e.*, s. 225.

¹²⁸ Tek, *a.g.e.*, s. 214.

¹²⁹ Gülşenî, “Önsöz”, *a.g.e.*, s. 10.

¹³⁰ Muhyî-i Gülşenî tercümesini ve de Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi’nin mezkûr terkip için yazdıklarının dipnot olarak verilmesi faydadan hâlî değildir:

“Hâce Evliyâ-yı Kebîr Bâzâr-ı Buhârâ’da Mescid-i Sarrâfân’da bir **çile-i havâtır** çıkarmışlar ki Hak’dan gayrı bir nesne hâtırına hutûr etmemiş. Hâce Ubeydullâh bu çile anıldıkda ta’accüb ile engüşt ber-dehân olup buyururlar imiş:

وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَلِّحُ بِحَمْدِهِ

*Ve in min şey’in illâ yusebbihu bi-hamdihî*¹³⁰, ye mazhar olan cümleden zikir istimâ’ eyler. Mısra’:

Tesbîhini eşyanın eder cân kulağı gûş

Hûşile eder cûş.

Hâce-i Evliyâ buyururlar ki ‘**Çile-i havâtır** ol değildir ki ber-hâtır olmaya, belki nisbetlerine müzâhim olmaya demektir, nehr-i cârînin üstünde olan hâr u has nehrin cereyânına mâni’ olmadığı gibidir. Ve buyururlar idi ki: Hâce Alâüddîn-i Gücdüvânî’den sordular ki ‘Gönlünüze hiç gayr hutûr etmez mi?’ dediler ‘Hayır, ammâ gâh gâh öyle dahi olur.’ ve bu beyti okudular (Nazm):

“Hâce Evliyâ-yı Kebîr Bâzâr-ı Buhârâ’da Mescid-i Sarrâfân kapısında bir **çille-i havâtır** çıkarmışlardır ki ol kırk gün kırk gecede onlara hiç hâtıra müzâhim olmamış. Hâce Ubeydullâh hazretleri Hâce Evliyâ hazretlerinin bu çillesin gâyet garîb tutup azîm beğenirler idi. Ve ta’accüb-künân parmakların ısırlırlar idi. Ve buyururlar idi ki Hâcegân *kaddesallâhu te’âlâ ervâhahum* tarîkasına iştigâl gösteren az zamanda bir mertebeye erişir ki dükeli avâzlar kulağına zikir gelir ve cümle zikir işitir. Ve hem Hâce Ubeydullâh-ı Taşkendî hazretleri buyururlar idi ki: Hâce Evliyâ’dan menkûl olan **çille-i havâtırın** ma’nâsı ol değildir ki mutlakâ hiçbir nesne-i hâtıra olmaya. Belki murâd oldur ki hiçbir hâtıra onların bâtınlarına müzâhim olmamış ola. Bir nehr-i cârînin yüzündeki çerçöp, nehrin suyunun cereyânına mâni’ olmadığı gibi. Ve buyururlardı ki; Hâce Alâüddîn-i Gücdüvânî’den ki Hâce Bahâüddîn-i Nakşbend hazretlerinin ecille-i ashâbından idiler. Sordular ki: “Sizin gönlünüz

چون بغایت تیز شد این جوروان
غم نیاید در درون عاشقان

Mısra’:

Gam gelir ammâ ki olmaz pâyidâr.

Nesr: Nitekim buyurur: *لِيُغَانُ عَلَى قَلْبِي حَتَّى أَقُولَ أَسْتَغْفِرَ اللَّهَ* *Le-yügânü alâ-kalbî hattâ eküle estağfirullâh*. Hatârât kalbe gelmemek olmaz, ammâ nefy etmek gerek ki temekkünü füyûzâtı sedd eder, tâ şol deme değin ki cümle havâtır ondan ola.” Bkz. Gülşenî, *a.g.e.*, s. 148.

Köstendilli Süleymân Şeyhî Efendi ise bir nevi Nakşbendiyye ıstılâhâtının tavzih edilmiş olduğu metninde şöyle söylemektedir:

“Ve yine menkuldur ki hâce evliyâ-i kebîr hazretleri kırk gün kırk gece çille-i havâtır çıkarıp hiçbir hâtıra onlara mezâhim olmamış Hâce Ubeydullah Taşkendî Hazretleri buyururlarmış ki: “Hâce-i Evliyâ’dan menkul olan çille-i havâtırın manası oldur ki mutlaka hiçbir nesne hâtıra olmaya bil ki murâd oldur ki hiçbir hâtıra onların bâtınlarına mezâhim olmamış ola ya’nî nispetlerine mâni’ ve hâil olmaya. Bir nehr-i cârînin yüzündeki çer-çöp nehrin suyunun cereyânına mâni’ olmadığı gibi Hâce Alaattin Gücdüvânîden ki Hâce Bahâeddin Nakşibend Hazretlerinin ecille-i eshabından idiler. Sordular ki sizin gönlünüz bu vech üzre midir ki gayrı ona hutûr eylemeye, buyurdular ki yok kâh kâh öyle dahi olur deyü bu beyti okurdular. Beyit:

Çün biğâyet tiz şod îyn cû-revân,

Ğam ne pâyidâr der-derûn-ı âşıkân.

Tercüme: Tiz akar gayette çün nehr revân bî-karâr,

Gâm onun için âşıkın kalbinde olmaz pâyidâr.

Buyurdular ki gam eğlenmez demiştir. Gam gülmez[gelmez?] dememiştir. Ve bu söze müeyyed ol ki Hazreti Alaattin Attâr kuddise sirruhu buyurmuşlardır ki: “hatarât mâni’ olmaz ve bundan ihtirâz müşkildir. İhtiyâr-ı tabîi ki yirmi yıl onun nefyinde idim nâ-gâh nispet ile bir hâtıra geçti, ama karar bulmadı hatarâtı men etmek kavî iştir. Ve ba’zılar ona zâhib olmuşlardır ki, hatarâta i’tibâr olmaya. O kadri terk etmemek gerekdir ki mütemekkin ola. Zîrâ onun temekkünü vasıtasıyla feyz mecrâlarında sed peydâ olur. İnteha.” Bkz. Bedir, *a.g.e.*, s. 207.

bu vech üzere midir ki gayrı ona hutûr eylemeye.” Buyurdular ki: “Yok, gâh gâh öyle dahi olur.” Ve bu beyti okudular ki beyt:

چون بغایت تیز شد این جوروآن

غم نیآید در درون عاشقان

Terceme:

Tîz akar gâyet çün ol nehr-i revân bî-karâr

Gam anınçün âşıkın kalbinde olmaz pâyidâr.

Buyurdular ki “gam eğlenmez” demişler “gam gelmez” dememişler. Ve bu sözü müeyyiddir ki ol ki Hz. Hâce Alâüddîn-i Attâr *kaddesallâhu te’âlâ sırrahû* buyurmuşlardır ki: Hatârât mâni’ olmaz ve bundan ihtiraz müşkildir. İhtiyâr-ı tabî’î ki yirmi yıl onun nefyinde idim. Nâgâh nisbet ile bir hatara geçti ammâ karar bulmadı. Hatârâtı men’ etmek kavî iştir. Ve ba’zılar ona zâhib olmuşlardır ki hatârâta i’ tibâr olmaya. Ammâ ol kadar terk etmemek gerekir ki mütemekkin ola. Zîrâ onun temekkünü vâsıtasıyla feyz mecrâlarında südde peydâ olur.”¹³¹

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus; Muhyî-i Gülşenî tercümesinin dipnotta ilgili bölümü verilmiş olan transkribe edilmiş metninde, bahis mevzuu olan ıstılah “çille-i havâtır” şeklinde verilmiştir ki muhtemelen zühul eseri olarak okuma hatasından kaynaklanmaktadır.

Reşehât’ın her iki çevirisi ve Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi’nin (m.1750-1820) Nakşbendiyye ıstılahâtını izah eden metni *Leme’ât*’ının ilgili kısımları tamamıyla verilmiştir ki görüldüğü gibi “çille-i havâtır” hemen hemen aynı şekilde izah edilmiş, ancak on bir esastan gayrı müstakil bir esas olarak verilmemiştir. Merhum Müstakimzâde de yine farklı kelimelerle *çille-i havâtır*’ı aynı şekilde izah eder:

“Hiçbir hâtıra-i sivâ nisbet-i bâtınyeye müzâhim-nümâ olmaya. Meselâ hâr u hâşâkın rûy-i rûdda mevcûdiyyeti senin râh-ı cereyân-ı miyâh olmakla vürûduna mâni’ olmaz. Hâce Evliyâ-yı Kebîr Bâzâr-ı Buhâra’da bir **çille-i havâtır** çekmiştir ki kırk gün kırk gece, ol kesrette bir hâtıra müzâhim-i nisbeti olmamıştır. Hâce-i Ubeyd’in bu tavır üzere sülûk pesendîdeleri olup dendân ber-dehân-ı ta’accüb-künân idiler. Bu dahi halvet der-encümenin hâl-i

¹³¹ Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 45, 46. Ayrıca 1252/18536 yılında, Mehmed Mâruf Efendi’nin tercümesini istinsah ederek döneminin lisanınca sadeleştiren Hacı Mehmed Zülâlî Efendi de metnine *Müntehâb-ı Tercüme-i Reşehât* ismini vermiştir (s. 23-25). Mezûr metnin ilgili kısımlarında çille-i havâtıra tesadüf edemedik. Bkz. Mevlânâ Ali b. Hüseyin es-Sâfî, *Reşehât* (müst. Hacı Mehmet Zülâlî Eskişehirî; haz. Naci Bayraktaroğlu, Nizamettin Arslan), İstanbul: İz Yayıncılık, 2013, s. 48-50.

tafsîliyyesidir. Lâkin devamı hadd-i imkânda olmadığı mağz-ı Kur'ân'da nümâyândır ki buyurur;

چون بغایت تیز شد این جوروآن

غم نیاید در درون عاشقان

Zîrâ eğer mümkün olsa gamm-ı niyâbed[niyâbe/bir kez?] denirdi pâ-ber-cây-ı devâm değildir. Lâkin bir dakikası muhassıl-ı hakîkadır. Ve bu tâife-i Sıddîkıyye-i sâdıkıyye tebdîl-i câme ve ta'yîn-i ziyî ü imâme eylemezler. Terbiyye-i sîret ve terk-i ta'arruz-ı sîret ile azîmet-i şeh râh-ı vuslat ederler.”¹³²

Makalenin başında da ilgili kısmı verilmiş olan, Müstakimzâde'nin *Şerî'at-i Tarîkat* risalesinde izah için sıralamasını yaptığı kelimât-ı kudsiyyede görülmektedir ki belirgin olarak “çille-i havâtır” da yer almaktadır. Müstakimzâde'nin bir başka eseri olan ve Hâcegân-Nakşbendiyye tarîkinin mübtedî sâlikleri için, mezkûr yolun usûl ve âdâbına dair kaleme almış olduğu *Nusret-i Mübtedî* isimli risalesinde de yine aynı şekilde “çille-i havâtır”ı on ikinci esas olarak vermektedir:

“Halvet der-encümen tarîkimizde olan **on iki esâs**ın biridir. Esâs-ı düvâzdeh bunlardır: 1-hûş der-dem, 2-nazar ber-kadem, 3-halvet der-encümen, 4-yâd-kerd, 5-sefer der-vatan, 6-bâz-geşt, 7-nigâh-daşt, 8-yâd-daşt, 9-vukûf-ı kalbî, 10-vukûf-ı adedî, 11-vukûf-ı zamânî, 12-**çille-i havâtır**.”¹³³

Bir başka câlib-i dikkat husus da Müstakimzâde'nin İmâm-ı Rabbânî hazretlerinin *Mektûbat* tercümesinde “çille-i havâtır”ı, hiç değilse ıstılah olarak muhafaza edip de kullanmış olmasıdır:

“Ba'zı meşâyih *çille-i havâtır* çekmişlerdir ve ol *erba'in* tamamında kendi bâtınlarını vürûd-ı hâtırdan tahlis eylemişlerdir.”¹³⁴

Görüldüğü gibi Müstakimzâde, tercümesinde aynı cümle içerisinde mâna ve ıstılah olarak birbiriyle denk olan *çille* ve *erba'in* kelimelerini kullanmakta ve fakat *çille*'yi, *havâtır* ile terkip olarak ıstılahî anlam verecek şekliyle *çille-i havâtır* olarak tercüme etmektedir.

“Sûfiyye-i kirâmın havâtır dedikleri kalbe vârid olan havâdis-i nefstir” şeklinde havâtırı tarif eden Müstakimzâde ekler: “Fikre ârız vâridât-ı âfâkıyyedir. Onu nefy eylemek

¹³² Müstakimzâde, *Şerî'at-i Tarîkat*, vr. 58b.

¹³³ Müstakimzâde, *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625, vr. 207b.

¹³⁴ Rabbânî, *a.g.e.*, c. I, [Mektub No: 60], s. 66.

Mektûbât'ın günümüzdeki en meşhur tercümesi olan ve Müstakimzâde'nin tercümesinden de istifade edildiği âşikâr olan Abdulkadir Akçiçek tercümesinde ise bu kısım şu şekilde verilmiştir: “O kadar ki, bu tâife meşayihinden bazısı, kalbe gelen uygunsuz düşüncelerin mülâhazası için kırk gün bir yere oturmuş; bu müddet içinde gönülünden o düşüncelerin tümünü men ettiği olmuştur.” İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî* (çev. Abdulkadir Akçiçek), İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013, c. 1, s. 194.

lâzıme-i tarîkatleridir ki *kalbin cümleden fâriğ olması muhaldir*. Pes havâtır-ı nefsânîyye-i âfâkıyyeyi nefy ile vâridât-ı enfüsiyye-i Hakkâniyye lâyh olur ki üstad demiş: *Sür çıkar ağyârı dilden tâ tecelli ede Hak.*¹³⁵

Diğer verilmiş olan tarifler gibi *kalbin cümleden fâriğ olmasının muhal* olduğu vurgusundan hareketle, havâtır-ı nefy etmek ile kastedilenin, havâtırın kalbde yerleşmemesi (temekkün) ve karar bulmaması şekliyle anlaşılması daha sahih olacaktır.¹³⁶ İmâm-ı Rabbânî hazretleri de bunu, sahâbe-i kirâmdan birkaç kişinin Hz. Peygamber'e gelerek kendilerine ârız olan havâtırdan şikâyet etmeleri üzerine; Hz. Peygamber'in, bu hâlin, imanın kemalinden (*zâlike min-kemâli'l-îmân*) olduğunu söylemesiyle izah etmektedir.¹³⁷ Ancak buna rağmen "çille-i havâtır"ın bir dakikası dahi "muhassıl-ı hakîkadır"¹³⁸ diye Müstakimzâde ehemmiyetini belirtir. *Reşehât* tercümesinde de görüldüğü üzere "gam eğlenmez, demişlerdir, gam gelmez dememişler"dir.¹³⁹ Fakat diğer taraftan da Hak Teâlâ bir kez kalbe girdi mi bir daha çıkmaz, denilir. Şeyh efendinin birine -Müstakimzâde'nin tabiriyle- "bir küstah kimesne" "beni derûnundan çıkarma" dediğinde, zât-ı muhterem de celallenenek "Girdinse çıkmazsın!" buyurmuşlardır.¹⁴⁰

Kimi zaman def etmek, gidermek zor olan öyle havâtır hutûr eder ki sâlik mürşid-i kâmilin yardımına ihtiyaç duyar. Hatta Vefâiyye gibi bazı tarikatlarda Cuma günü sabah namazının akabinde, evrad vazifelerini ifadan sonra özel bir meclis kurulur. Müridler havâtırlarından dem vurmak (şekvâ-yı havâtır) için şeyh efendiye birer birer gelir, hâllerini anlatırlar imiş. Mesela kimileri bir âyet-i kerîmenin kalbinde itminana sebep olmadığını, kimileri İbn Fârız'ın bir beytinin mânâsının kalbinde yer etmediğini... anlatırlarmış. Şeyh efendi de hepsinin hâline göre bunları, müridlerde halecan mertebesine varmadan ve kendisinin de düştüğü benzer havâtırlardan misal getirerek, bunların halli için şeyhinin

¹³⁵ Müstakimzâde, *Şerh-i Dîvân-ı Aliyy-i'l-Murtazâ kerremallahu vecheh*, s. 241.

¹³⁶ Câmî, *a.g.e.*, s. 429.

¹³⁷ Rabbânî, *a.g.e.*, c. I, [Mektub No: 182], s. 120.

Hatta bu hususla ilgili Müstakimzâde Fâtihâ Tefsîri'nde Necmüddîn-i Kübrâ hazretlerinden havâtırla ilgili bir menkabe nakl eder:

"Şeyhü'l-küberâ *Fevâtihü'l-cemâl* sahibi Cenâb-ı Necmüddîn el-Kübrâ *kuddise sırruh* esnâ-yı sülûkunda halvete duhûl iktizâ ettikde hâtırına hutûr eyledi ki: İlm-i zâhiri mukaddemen tahsil eylemiş idim. Şimdi halvet ve tekâmül-i sülûk ile ilm-i bâtın dahi müyesser oldukda dünyâda benim bir nazîrim dahi olmaz. Pes bu sânihâyâ şeyh-i mürşidi Ammâd b. Yâsir cenâbları vâkıf olup dedi ki: Niyetini tashîh ve islâh eyleyip ba'dehü dâhil-i halvet ol ki وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أُبْوَابِهَا [2/Bakara, 189.] buyrulmuştur. Necmüddîn dahi fikr ü teemmül eyleyip kelâm-ı munsifâne ile dedi ki: Benim ömrüm eğer bir mikdar var ise dahi ekserî geçip bakıyyesi ekall-i kalıldır. İbn-i vakt olup bakıyye-i sinnimi ganimet bilip tamamına varınca ibâdât ve tâ'ate sarf ederim. Bu halvet mahallini kendi kabrim addederim, diye temhîz-i niyet eyledikde şeyh-i mürebîi işrâf-ı kalb edip buyurdu ki: Ey Necm! Henüz sıhhat-i niyet ve salâh-ı taviyyet tedarik eyledin. Alâ-bereketillâh var halvete dâhil ol. Helâk-ı ma'nevîden halâs buldun, dedi." Bkz. Müstakimzâde, *Tefsîru Süreti'l-Fâtihâ*, vr. 3a, 3b.

¹³⁸ Müstakimzâde, *Şerî'at-i Tarîkat*, vr. 58b.

¹³⁹ Safiyyüddîn A., *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴⁰ Müstakimzâde, *Şerh-i Dîvân-ı Aliyy-i'l-Murtazâ kerremallahu vecheh*, s. 583.

kendisine talim ettiği usûlleri birer birer izah edermiş. Bu sebeple Müstakimzâde merhum diyor ki: “İntisâb-ı tarîkatın ednâ hayr ü bereketi budur ki kuvvet-i kudsiyenin envâ’ındandır.”¹⁴¹

Reşehât tercümelerinden Müstakimzâde’ye gelinceye kadar geçen yaklaşık üç asır içerisinde, başka bir metinde “çille-i havâtır” on ikinci esas olarak kullanılmış mıdır, elbet kesin bir kanaate varmak doğru olmayacaktır. Ancak Müstakimzâde ile muasır sayabileceğimiz bir başka Nakşbendiye şeyhi Köstendilli Süleyman Efendi’nin de gerek Nakşbendiye ıstılahâtını izah eden *Leme’ât* metninde olsun, gerek tedkik edebildiğimiz diğer metinlerinde olsun “çille-i havâtır”ı ıstılah olarak kullanmış olmasına rağmen on ikinci esası çağrıştıracak bir izahta bulunmamış olması da bu makalenin tezi için bir karine olmaktadır. Hatta bu metinlerden birinde şöyle söylenmektedir ki bu da “çille-i havâtır”ın ıstılah olarak dahi çok bilinmediğinin işaretidir: “Egerçi, silsile-i zehebiyye-i behâfiyyede halvet ve erba’în, muktezâ-yı nisbet-i azîzândan addolunmayıp, ancak ba’zı zevât, çille-i havâtır niyetiyle halvet ve erbaîn mücâhededesin ihtiyâr eylemişler.”¹⁴² Eğer “çille-i havâtır”, kendi asrına kadarki süreçte on ikinci bir esas olarak kullanılmış olsaydı, böyle bir hususun Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi gibi muhakkik ve müdekkik bir Hâcegân şeyhinin dikkatinden kaçmayacağı kuvvetle muhtemeldir.

Tüm bu izahat işaret etmektedir ki **çille-i havâtır**, Müstakimzâde’ye gelene kadar mezkûr tarîkin metinlerinde ıstılah olarak kullanılsa da on bir esastan ayrı, müstakil bir esas olarak yer almamaktadır. Bu da Müstakimzâde’nin *Şerî’at-i Tarîkat* risalesindeki metnine düştüğü derkenarda yer alan: “Çille-i havâtır beyânı bu cerideye münhasır gibidir ki nâdir görülür” ifadesini teyit ederek, en azından şu an ulaşılabildiğimiz kaynaklar muvacehesinde bu ıstılahın Hâcegân-Nakşbendiye on ikinci esas olarak *vaz’* edilmesinin Müstakimzâde’ye ait olduğunu göstermektedir.

Netice

18. asrın muhakkik ve müdekkik sûfî-âlimlerinden Müstakimzâde Süleyman Sa’deddîn Efendi birçok tarikatten icazetli bir şeyh olmasına rağmen, kendisinin Hâcegân-Nakşbendiye’ye olan nisbetini ön planda tutmuştur. O neredeyse tüm tarikatlere atıfta bulunacak kadar sûfiyye ıstılahâtına ve tarikatlerin hususiyetlerine vâkıf bir zâttır. Süleyman

¹⁴¹ Müstakimzâde, *a.g.e.*, s. 241, 242.

¹⁴² Hadicet ül Kübra Öksüz, *Köstendilli Süleyman Şeyhî’nin Mektûbât-ı Erbaîn, Terkîbât-ı Erbaîn ve Te’vîlât-ı Erbaîn İsimli Eserleri (İnceleme ve Metin)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE İlahiyat Fakültesi, 2010, neşredilmemiş yüksek lisans tezi, s. 105, 106.

Sa'deddîn Efendi, Hâcegân tarîkiden bahsettiği risalelerinin, erişip de okuyabildiğimiz kadarında, mezkûr tarîkin kelimât-ı kudsiyye adıyla bilinen on bir esasından ayrı on ikinci bir esasın daha var olduğunu bildirmiştir. Bu esası tevazu ve mahviyetinden dolayı kendisinin vaz' ettiğini beyan etmese de buna dair göndermelerde bulunmuştur.

Bir esas olarak **çille-i havâtır**; sûfilerin, sâliklere belki de en çok talim ettikleri, ârız olan havâtır def etme usûlünün en mühimlerindenidir. Ancak yukarıdaki izahlar ve iktibaslar da göz önünde bulundurulursa şunlar söylenebilir:

Müstakimzâde'nin ifadelerinde hem halvette çile çıkarırken hem de encümen/halk içindeyken sâlik ve sûfilere ârız olan fikir ve vesveseler vardır. Bunlara tasavvuf ıstılahında "havâtır" denir. Havâtırın bir kısmı Hak'tan gelen ilhamlar olsa da pek çoğu nefsânî ve şeytânîdir. Bunların ayırımını yapmak da güç olduğundan sâliki yolundan alıkoyabilir.

Havâtırın tümüyle yok edilmesi de mümkün değildir. Lakin kalbe olan tesiri terbiye edilebilir. Böylece aynen suyun üzerinde akıp giden çer-çöplerin nehre zarar vermediği âşikâr olduğu gibi, havâtır da kalbin üzerinden akıp giderek sâlike zarar vermez hâle gelir. Hatta bu mertebeye ulaşırsa sâlikin kemaline bile vesile olabilir.

Burada son bir hususun daha belirtilmesi gerekmektedir: **Çille-i havâtır**, her ne kadar bu usûllerden biri ise de hem Hâce Evliyâ-yı Kebîr'in bu çilleyi çıkarmasından hem de Ubeydullah Ahrâr hazretlerinin, onun bu hâline hayran kalarak fevkalade methetmesinden ve Müstakimzâde'nin de bu esastan bahsederken bir dakikasının dahi "muhasıl-ı hakîkadır" izahından anlaşılabilir ki; bu esasın Nakşbendiyye'de her sâlik için değil fakat havas, belki de hâssü'l-hâs olanlar için olduğu da söylenebilir.

Üzerinde yaşadığımız topraklar, henüz değil tahkiki, tasnifi dahi yapılamamış olan kenz-i mahfî olarak barındırdığı yazma eserler bakımından oldukça bereketli topraklardır. Bu yüzden yazma eserlere dayanarak yapılmış olan her çalışmada olması gereken bir düstur olarak, kendimizi *emniyete* almak, bahis konusu ettiğimiz meselede *emin* olmak için sonsözü *kesin-lik-le* söylememenin daha doğru olacağını bildiğimiz için ihtiyatlı konuşmayı tercih etmek gerektiğini düşünüyoruz. Hâcegân tarîkinin on ikinci esasını vaz' etmiş olduğunu düşündüğümüz Müstakimzâde'nin metinlerini nirengi noktası olarak yapmış olduğumuz bu çalışmayı destekleyen veyahut karşı bir tez getiren çalışmaların yapılması mümkündür.

Kaynakça

- Abdurrahmân Câmî, *Nefâhâtü'l-iüns min-hadarâti'l-kuds* (tercüme ve şerh: Lâmi'î Çelebî), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1270.
- Algar, Hamid, “Abdülhâlik Gucdüvânî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 169-171.
- Algar, Hamid, “Bahâeddin Nakşibend”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, IV, 458-460.
- Algar, Hamid, “Hâcegân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 431.
- Bedir, Engin, *Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin “Lemeât-ı Nakşbend” Adlı Eseri (İnceleme ve Metin)*, Konya: Selçuk Üniversitesi SBSE, neşredilmemiş yüksek lisans tezi, 2010.
- Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-evliyâ/Sâdât-ı Nakşbendiyye*, İstanbul: 1318.
- İbnülemin Mahmud Kemâl [İnal], “Müstakimzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi”, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928, s. 3-85.
- el-İmâmu'r-Rabbânî Ahmed el-Fârukî es-Sirhindî, *Mektûbât Tercemesi* (müt. Müstakimzâde Süleymân Sa'deddîn Efendi), İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1933.
- el-İmâmu'r-Rabbânî Ahmed el-Fârukî es-Sirhindî, *Mektûbât-ı Rabbânî* (çev. Abdulkadir Akçiçek), İstanbul: Çelik Yayınevi, 2013.
- İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'l-hitâb*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1256.
- İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ* (haz. Safî Arpaguş), İstanbul: Vefa Yayınları, 2008.
- Kotku, Mehmed Zahid, *Nefsin Terbiyesi*, İstanbul: Server İletişim, 2010.
- Kotku, Mehmed Zahid, *Tasavvufî Ahlâk*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1981.
- Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî, *Lügat-i Halîmî* (haz. Adem Uzun), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Mevlânâ Ali b. Hüseyin es-Sâfî, *Reşehât* (müst. Hacı Mehmet Zülâlî Eskişehirî; haz. Naci Bayraktaroğlu, Nizamettin Arslan), İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Mevlânâ Ali b. Hüseyin es-Sâfî, *Reşehât Aynü'l-hayât*, [müt. İbn Muhammed Şerîf el-Abbâsî], İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1291.

- Muhyî-i Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî/Reşehât-ı Aynü'l-hayât Tercümesi* (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Mustafa Demirci, *Müstakîmzâde'nin Mektûbât-ı Muhammed Ma'sûm Tercümesi (Metin ve İnceleme)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, neşredilmemiş doktora tezi, 2014.
- Mustafa Fevzi Efendi, *Kitâb-ı Ziyâiyye/İsbâtü'l-mesâlik* (haz. Fatih Yıldız), Konya: Ensar Yayıncılık, 2011.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, "Mukaddime", *Mektûbât Tercemesi* (müt. Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn Efendi), İstanbul: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 1933.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Akîdetü's-sûfiyye*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3629.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Akîdetü's-sûfiyye*, Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, T 57350.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Akîdetü's-sûfiyye*, Princeton University Türkçe Yazmaları, Garrett Collection Yahuda Series Ottoman Turkish 1328Y.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Akîdetü's-sûfiyye*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 1684.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Hüsni't-takvîm*, İ. B. B. Atatürk Kitaplığı, 297.41 MÜS, Demirbaş no: 001098/03.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Hüsni't-takvîm*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1958.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 6698.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, Mısır Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, T 57579.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 5269.
- Müstakîmzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 1387.

- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 1589.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Nusret-i Mübtedî*, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Y 347.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Risâle-i Hüsnü't-takvîm*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 532.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Risâle-i Hüsnü't-takvîm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Halet Efendi 405.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Risâle-i Şerî'at-i Tarîkat li-Müstakimzâde*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 9686.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Risâle-i Tuhfetü'l-merâm*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 9686.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Şerh-i Dîvân-ı Aliyy-i'l-Murtazâ kerremallahu vecheh*, Bulak: 1255.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Şerî'at-i Tarîkat*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Şerî'at-i Tarîkat*, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Y 347.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Şerî'at-i Tarîkat/Tarîk-ı Nakşbendiyye Sülûklarına Dâir Risâle-i Müstakimzâde*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 6989.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tefsîrû Sûreti'l-Fâtihâ*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 6698.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tefsîrû Sûreti'l-Fâtihâ*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tefsîrû Sûreti'l-Fâtihâti'l-Şerîfeti li-Mevlânâ Müstakimzâde sellemallâh*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 7305.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tefsîrû'l-Fâtihâ*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 6701.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tuhfetü'l-merâm li-Müstakimzâde*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 614.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tuhfetü'l-merâm*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 6699.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tuhfetü'l-merâm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Pertev Paşa 625.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tuhfetü'l-merâm*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 3740.

Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı* (haz. Mürsel Öztürk, Derya Örs), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-muhît Tercümesi* (haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Öksüz, Hadicet ül Kübra, *Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin Mektûbât-ı Erbaîn, Terkîbât-ı Erbaîn ve Te'vilât-ı Erbaîn İsimli Eserleri (İnceleme ve Metin)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE İlâhiyat Fakültesi, neşredilmemiş yüksek lisans tezi, 2010.

Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Tasavvuf Sözlüğü/Istılâhât-ı İnsân-ı Kâmil* (haz. İhsan Kara), İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Şimşek, Halil İbrahim, "Mehmed Emin Tokadî'nin Tuhfetü't-tullâb li Hidâyeti'l-ahbâb Risalesinin Karşılaştırmalı Neşri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 18, İstanbul: 2007.

Şimşek, Halil İbrahim, *Mehmed Emîn-i Tokâdî/Hayatı ve Risaleleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.

Tek, Abdurrezzak, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi/Molla Abdullah İlâhî*, Bursa: Emin Yayınları, 2012.

Tosun, Necdet, "Nakşibendiyye; Âdâb ve Erkân", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, XXXII, 342-343.

Tosun, Necdet, *Bahâeddîn Nakşibend-Hayatı, Görüşleri, Tarîkatı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.

Vassâf, Osmânzâde Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz), İstanbul: Kitabevi Yayınları, II, 2011.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat, I-IX, tarihsiz: [1971?].